UDK: 101.1:316.42:340.12

RAQAMLI JAMIYATDA HUQUQIY ONGNING YANGI ONTOLOGIYASI: VIRTUAL BORLIQ VA IJTIMOIY ME'YORLAR NISBATI

НОВАЯ ОНТОЛОГИЯ ПРАВОВОГО СОЗНАНИЯ В ЦИФРОВОМ ОБЩЕСТВЕ: СООТНОШЕНИЕ ВИРТУАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ И СОЦИАЛЬНЫХ НОРМ

THE NEW ONTOLOGY OF LEGAL CONSCIOUSNESS IN THE DIGITAL SOCIETY: THE RELATIONSHIP BETWEEN VIRTUAL REALITY AND SOCIAL NORMS

Xo'jaxonov Islomxo'ja Abdulloxon o'g'li, *PhD, katta o'qituvchi,*
"Ijtimoiy fanlar" kaferasi,
E-mail: xojakhonovislomxojaabdulloxon@gmail.com
Namangan davlat texnika universiteti

Annotatsiya. *Maqolada raqamli jamiyat sharoitida huquqiy ongning ontologik o'zgarishi, virtual borliqning normativ tartibga ta'siri va ijtimoiy me'yorlar bilan nisbati tahlil qilinadi. Metodologiya sifatida huquq falsafasi, raqamli sotsiologiya va me'yoriy tahlil uyg'unlashtirildi. Natijada "platforma-me'yor", "algoritmik tartib" va "raqamli legitimlik" tushunchalari aniqlashtirildi hamda huquqiy ongning gibrid modeli taklif etildi.*

Аннотация. *В статье анализируется онтологическая трансформация правосознания в условиях цифрового общества, влияние виртуальной реальности на нормативное регулирование и его соотношение с социальными нормами. В качестве методологии были синтезированы философия права, цифровая социология и нормативный анализ. В результате исследования уточнены такие понятия, как «платформа-норма», «алгоритмический порядок» и «цифровая легитимность», а также предложена гибридная модель правосознания.*

Annotation. *The article analyzes the ontological transformation of legal consciousness within the digital society, the influence of virtual reality on normative regulation, and its correlation with social norms. The methodology integrates the philosophy of law, digital sociology, and normative analysis. As a result, concepts such as "platform-norm," "algorithmic order," and "digital legitimacy" are clarified, and a hybrid model of legal consciousness is proposed.*

Kalit so'zlar. *huquqiy ong, virtual borliq, ijtimoiy me'yor, platforma qoidalari, algoritmik tartib, raqamli legitimlik, normativ pluralizm*

Ключевые слова: *правосознание, виртуальная реальность, социальная норма, правила платформ, алгоритмический порядок, цифровая легитимность, нормативный плюрализм.*

Keywords: *legal consciousness, virtual reality, social norm, platform rules, algorithmic order, digital legitimacy, normative pluralism.*

Kirish. Raqamli jamiyat shakllanishi bilan ijtimoiy hayotning muhim segmentlari, jumladan, muloqot, iqtisodiy almashinuv, ta'lim, xizmatlar va madaniy iste'mol onlayn vositachilikka tayanadigan muhitga ko'chdi. Bu o'zgarish ko'pincha texnik modernizatsiya sifatida talqin qilinsa-da, uning chuqur qatlamida ontologik siljish mavjud: "borliq"ning ijtimoiy tajribada namoyon bo'lish usullari o'zgaradi, subyektning o'zini anglash shakllari qayta tuziladi, me'yoriy tartibning manbalari esa diversifikatsiyalanadi. Mazkur sharoitda huquqiy ongni faqat davlat-huquqiy institutlar tomonidan ishlab chiqariladigan qoidalar va ularni qabul qilish darajasi bilan cheklab tushuntirish yetarli emas. Raqamli muhitda me'yorlar nafaqat qonun va rasmiy

hujjatlar, balki platforma siyosatlari, foydalanuvchi shartnomalari, moderatsiya amaliyoti, reyting mexanizmlari, algoritmik tavsiyalar hamda jamoaviy “reaksiya”lar orqali shakllanadi. Shuning uchun huquqiy ongning yangi ontologiyasi masalasi, ya’ni huquqiy ongning mavjudlik asoslari, manbalari va legitimlik mezonlari qanday o‘zgarayotgani ilmiy jihatdan dolzarb muammoga aylanadi.

Usullar. Ilmiy adabiyotlarda raqamli muhitning normativ tabiati turli yo‘nalishlarda yoritilgan. Bir tomondan, huquqning axborotlashuvi va raqamli texnologiyalar bilan integratsiyasi masalalari huquq nazariyasi va axborot huquqi doirasida tahlil qilinadi [1]. Ikkinchi tomondan, “kod” va “arxitektura”ning tartibga soluvchi kuchi, platformalarning o‘z-o‘zini boshqarish rejimlari hamda algoritmik boshqaruv fenomeni ijtimoiy nazariya va huquq falsafasida muhim mavzuga aylangan [2]. Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarda ko‘pincha ikki kamchilik seziladi: birinchisi, virtual borliqning ontologik maqomi huquqiy ong shakllanishi bilan bevosita bog‘lanmaydi, ya’ni normativlikning “qayerda” va “qanday” paydo bo‘lishi masalasi institutsional tavsifdan nariga o‘tmaydi; ikkinchisi, ijtimoiy me’yorlarning raqamli tezkor ishlab chiqarilishi rasmiy huquq bilan raqobat, muvofiqlashuv yoki gibridlashuv mexanizmlari orqali aniq tushuntirilmaydi. Natijada huquqiy ongning raqamli sharoitdagi transformatsiyasi tasviriy umumlashtirishlar darajasida qolib ketadi.

Mazkur maqolaning tadqiqot muammosi shundan iboratki, virtual borliq sharoitida ijtimoiy me’yorlar ishlab chiqarilishi va tarqalishi mexanizmlari huquqiy ongning ontologik tayanchlarini qayta belgilaydi; biroq bu qayta belgilashning konseptual modeli yetarlicha ishlab chiqilmagan. Tadqiqotning maqsadi raqamli jamiyatda huquqiy ongning yangi ontologiyasini virtual borliq va ijtimoiy me’yorlar nisbatida tushuntiruvchi nazariy modelni asoslashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar hal qilinadi: birinchidan, virtual borliqning normativlikni yuzaga keltiruvchi muhit sifatidagi ontologik xususiyatlari aniqlanadi; ikkinchidan, ijtimoiy me’yorlarning platformaviy va algoritmik rejimlarda shakllanishi huquqiy ongga qanday semantik va institutsional ta’sir ko‘rsatishi tahlil qilinadi; uchinchidan, rasmiy huquq, ijtimoiy me’yor va platforma qoidalari kesishmasida huquqiy ongning “gibrid” tuzilmasi konseptual rekonstruksiya qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi kompleks yondashuvga tayanadi va huquq falsafasi, ijtimoiy nazariya hamda raqamli muhitni tartibga solish amaliyotlarini bog‘lovchi konseptual ramkani shakllantiradi. Birinchi metod sifatida konseptual tahlil va ontologik rekonstruksiya qo‘llanadi: bu yondashuv “virtual borliq”, “me’yor”, “legitimlik”, “huquqiy ong” kabi tushunchalarning raqamli muhitdagi semantik siljishlarini aniqlashga xizmat qiladi. Ontologik rekonstruksiya virtual makonni “ikkinchi darajali aks ettirish” emas, balki real ijtimoiy munosabatlarni tashkil qiluvchi va ularni qayta formatlovchi muhit sifatida ko‘rish imkonini beradi, shu orqali huquqiy ongning mavjudlik shartlari qayta tavsiflanadi. Ikkinchi metod sifatida qiyosiy-institutsional tahlil tanlandi. Bu metod rasmiy huquqiy tartib, platforma boshqaruvi (foydalanish shartlari, moderatsiya, reyting va tavsiya tizimlari) hamda norasmiy ijtimoiy me’yorlarning o‘zaro aloqasini taqqoslash orqali ularning tartibga solishdagi rolini ajratib ko‘rsatishga imkon beradi. Qiyosiy tahlilning afzalligi shundaki, u normativlik manbalarining ko‘payishi sharoitida “qaysi norma qachon ustuvor” bo‘lishi, shuningdek, huquqiy ongda qanday “legitim” deb qabul qilinishini izohlashga yordam beradi. Uchinchi metod diskursiv yondashuv bo‘lib, u raqamli muhitda me’yorlar qanday qilib til, belgi, interfeys dizayni, bildirgi va ogohlantirishlar orqali “tabiiy” ko‘rinishga keltirilishini tahlil qiladi. Diskursiv tahlil normativ talablarning faqat matn sifatida emas, balki foydalanuvchi tajribasiga singdirilgan amaliy ssenariylar sifatida ishlashini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, metodologiya me’yoriy tahlil elementlarini ham o‘z ichiga oladi: bunda huquqiy ongning shakllanishi nuqtayi nazaridan platformaviy qoidalar va ijtimoiy me’yorlarning rasmiy huquq bilan muvofiqlashuvi yoki ziddiyati oqibatlari baholanadi. Mazkur metodlar majmuasi tadqiqot maqsadiga mos, chunki u virtual borliqning ontologik xususiyatlarini nazariy asoslash bilan birga normativ tizimlar o‘rtasidagi real bog‘liqlikni ham tushuntirish imkonini beradi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari birinchi navbatda virtual borliqning normativlikni ishlab chiqaruvchi muhit sifatidagi uchta asosiy ontologik xususiyatini ajratib ko‘rsatadi. Birinchi xususiyat shundan iboratki, virtual muhitda harakatlar iz qoldiradi va bu izlar qayta ishlanishi mumkin bo‘lgan raqamli dalillarga aylanadi. Shu sababli, ijtimoiy tajribada “javobgarlik” va “nazorat” tushunchalari faqat huquqiy sanksiya bilan emas, balki profil tarixchasi, reputatsiya ko‘rsatkichlari va reytinglar orqali ham ta’minlanadi. Bu hol huquqiy ongda “qonuniylik” bilan bir qatorda “platformaviy moslik” mezonini ham shakllantiradi, ya’ni shaxs o‘z xulqini nafaqat rasmiy huquq talablari, balki platformaning ko‘rinmas standartlariga moslash orqali ham tartibga soladi. Ikkinchi xususiyat virtual borliqda me’yorlarning tezkor va tarqoq ishlab chiqarilishidir. Rasmiy huquq me’yorlari, odatda, muayyan protseduralar va institutsional legitimlik mexanizmlari orqali qabul qilinadi. Virtual muhitda esa me’yorlar ko‘pincha jamoaviy reaksiya, kontentni ma’qullash yoki rad etish, shuningdek, algoritmik filtrlash orqali “darhol” mustahkamlanadi. Natijada ijtimoiy me’yorning tarqalish sur’ati ortadi va u ko‘p hollarda rasmiy huquqiy tartibdan oldinroq xulq-atvorni shakllantirib ulguradi. Huquqiy ongda esa “to‘g‘ri” va “noto‘g‘ri”ni ajratish mezonlari tez-tez o‘zgaruvchan signal va indikatorlarga bog‘lanib qoladi; bu esa normativ barqarorlikni yangi tipda, ya’ni moslashuvchan va kontekstga bog‘liq shaklda namoyon qiladi. Uchinchi xususiyat virtual borliqning arxitektura orqali tartibga solish qudratidir. Platforma interfeysi, ruxsatlar tizimi, ko‘rish imkoniyatlari, shikoyat qilish mexanizmlari va tavsiya algoritmlari foydalanuvchi xulqini “yo‘naltiruvchi” me’yoriy muhitni yaratadi. Bu yerda me’yor ko‘pincha buyruq shaklida emas, balki imkoniyatlar va cheklovlar konfiguratsiyasi sifatida amal qiladi. Tadqiqot natijasi sifatida “algoritmik tartib” tushunchasi aniqlashtirildi: u huquqiy ong uchun bevosita buyruq bermasdan turib, amaliy tanlovlar maydonini toraytirish yoki kengaytirish yo‘li bilan me’yoriy signal beradigan boshqaruv rejimini anglatadi. Shunday qilib, huquqiy ongning ontologik asosida “matn” bilan bir qatorda “arxitektura” ham paydo bo‘ladi. Ikkinchi natija sifatida normativ pluralizmning raqamli sharoitdagi aniq konfiguratsiyasi ko‘rsatildi. Rasmiy huquq, ijtimoiy me’yor va platforma qoidalari uchligi bir xil hodisani turlicha tasniflaydi va turlicha sanksiya mexanizmini ishga tushiradi. Masalan, rasmiy huquqiy tartibda sanksiya sud yoki vakolatli organlar orqali kechikib qo‘llanishi mumkin, platformada esa cheklovlar tezkor va avtomatlashtirilgan bo‘ladi, ijtimoiy me’yor darajasida esa reputatsion yo‘qotishlar va kommunikativ chetlatish ishlaydi. Natijada huquqiy ongda “qaysi tartib ustuvor” degan savolga javob vaziyatga qarab o‘zgaradi: shaxs ayrim holatlarda rasmiy huquqni “uzoq” va “mavhum”, platforma qoidalarini esa “yaqin” va “bevosita” deb qabul qiladi. Bu hol “raqamli legitimlik” deb ataladigan yangi mezonni shakllantiradi, ya’ni norma legitimligi ko‘pincha uning rasmiy manbasiga emas, balki amalda ishlash tezligi, ko‘rinarliligi va bajarilishini ta’minlash qobiliyatiga bog‘lanadi. Uchinchi natija huquqiy ongning gibrid modeli bilan bog‘liq. Tadqiqotda huquqiy ong uch qatlamli tuzilma sifatida talqin qilindi. Birinchi qatlam klassik huquqiy ong bo‘lib, u qonuniylik, huquq va majburiyatlar, rasmiy tartib-taomillarni bilish va tan olishga tayangan holda shakllanadi. Ikkinchi qatlam platformaviy huquqiy ong bo‘lib, u foydalanuvchi shartnomalari, moderatsiya standartlari, shikoyat mexanizmlari va avtomatik cheklovlar orqali tajribada mustahkamlanadi. Uchinchi qatlam esa kommunikativ-me’yoriy ong bo‘lib, u onlayn hamjamiyatlar ichida qabul qilingan “odob”, diskursiv ruxsat etilganlik chegaralari va reputatsion mexanizmlar bilan belgilanadi. Natijada huquqiy ong “yagona manbali” emas, balki ko‘p manbali va ko‘p mezonli shaklga kiradi; shaxs muayyan vaziyatda qaysi qatlamni ustuvor qo‘yishini tajriba, riskni baholash va identifikatsiya strategiyasi asosida tanlaydi.

Muhokamalar. Olingan natijalar huquqning raqamli muhitda “yangi tartibga solish” logikasiga o‘tishi haqidagi ilmiy pozitsiyalar bilan uyg‘unlashadi, biroq ularni ontologik nuqtayi nazardan yanada aniqlashtiradi. Lessigning “kod ham qonun” degan g‘oyasi raqamli arxitekturaning tartibga soluvchi rolini ko‘rsatgan bo‘lsa-da, u ko‘proq tartibga solish vositalarini tipologiyalashga urg‘u beradi [3]. Mazkur tadqiqot esa arxitektura va algoritmik tavsiyalarning huquqiy ongda legitimlik mezonlarini qanday ko‘chirishini, ya’ni “norma manbai” haqidagi

tasavvur qanday gibridlashishini ko‘rsatadi. Bu farq shundan dalolat beradiki, raqamli tartibga solish faqat tashqi boshqaruv instrumenti emas, balki subyektning normativ o‘zini anglash usulini ham qayta formatlaydi. Castellsning tarmoq jamiyati haqidagi qarashlari raqamli kommunikatsiya oqimlarining ijtimoiy tuzilma va hokimiyat konfiguratsiyasiga ta’sirini izohlaydi [4]. Ushbu maqolada esa tarmoq logikasining huquqiy ongga ta’siri me’yoriy pluralizm va tezkor me’yor ishlab chiqarish orqali ochib berildi: tarmoq oqimlari normativ signallarni tez tarqatadi, natijada huquqiy ongdagi “barqaror qoida” tasavvuri o‘rnini “kontekstual moslik” tasavvuri bosadi. Bu hol Castells ta’kidlagan tarmoq tuzilmasining dinamikasini normativ psixologiya va huquqiy semantika bilan bog‘lab, huquqiy ongning ontologik tayanchi “institut”dan “muomala rejimi”ga siljishini ko‘rsatadi. MDH davlatlarining ayrimlarida “huquqiy ong, huquqiy madaniyat va legitimlik masalalari ko‘pincha ijtimoiy ongning shakli sifatida, huquqni qabul qilish va ijro etish bilan bog‘liq tizimli kategoriya sifatida” yoritilgan [5]. Mazkur tadqiqot bu yondashuvni inkor etmaydi, aksincha, uni raqamli muhit sharoitiga moslab kengaytiradi: huquqiy ongni endi faqat “qonunni bilish va hurmat qilish” indikatorlari orqali emas, balki platforma qoidalarining “tabiiy” qabul qilinishi, avtomatlashtirilgan sanksiyalarga moslashish va reputatsion xavflarni hisobga olish kabi amaliy kognitiv strategiyalar orqali ham tushuntirish zarur. Shu nuqtayi nazardan, huquqiy ongning ontologiyasi uning obyektiv manbalari (qonun matni) bilan cheklanmay, subyektning raqamli muhitda yashash tajribasiga singib ketgan normativ arxitekturani ham o‘z ichiga oladi. O‘zbek huquqshunosligi va huquq falsafasiga oid ishlar huquqiy ongni huquqiy madaniyatning markaziy unsuri sifatida, ijtimoiy tartibning barqarorligi va qonuniylikni ta’minlash sharti sifatida ko‘rsatadi [6]. Tadqiqot natijalari bu konsepsiyani raqamli muhitning ko‘p manbali normativligi bilan to‘ldiradi: agar huquqiy madaniyatning an’anaviy modeli rasmiy huquq ustuvorligini nazarda tutsa, raqamli jamiyatda huquqiy ong amalda platformaviy normativlik bilan doimiy muzokara holatiga kiradi. Bu muzokara “huquqqa bo‘ysunish” ning o‘zini ham qayta talqin qiladi: shaxs ko‘pincha rasmiy huquqni buzmasdan turib platforma qoidalarini buzishi yoki aksincha, platformada ruxsat etilgan, biroq rasmiy huquq doirasida xavfli bo‘lishi mumkin bo‘lgan amaliyotlar bilan to‘qnash keladi. Shunday ekan, huquqiy tarbiya va huquqiy ongni rivojlantirish strategiyalari ham faqat qonunchilikni tushuntirish bilan cheklanmasdan, platforma qoidalarining normativ tabiatini tanqidiy anglash, raqamli izlar va javobgarlikning yangi shakllarini tushunish kabi kompetensiyalarni ham qamrab olishi lozim. Algoritmik boshqaruv masalalari bo‘yicha xalqaro ilmiy muhitda shakllangan yondashuvlar algoritmlarning shaffofligi, hisobdorligi va diskriminatsion xavflarini muhokama qiladi [7]. Mazkur maqola esa bu muhokamalarga huquqiy ong prizmasini kiritadi: algoritmning shaffofligi masalasi nafaqat institutsional nazorat muammosi, balki subyektning normativ dunyoqarashi muammosi hamdir. Agar me’yorning manbai “ko‘rinmas” bo‘lsa, huquqiy ongda adolat va asoslanganlik mezonlari reputatsion va instrumental mezonlar bilan almashishi mumkin. Natijada legitimlik “asos”dan “natija”ga ko‘proq bog‘lanadi, bu esa huquqiy ongning klassik ratsional-legal modelidan chekinish xavfini tug‘diradi. Shu bilan birga, tadqiqot natijalari shuni ham ko‘rsatadiki, platformaviy normativlik mutlaqo salbiy hodisa sifatida talqin qilinmasligi kerak: u ayrim vaziyatlarda xulq-atvorni tartibga solishning tezkor va samarali mexanizmini beradi, biroq bu samaradorlik huquqiy kafolatlar bilan muvofiqlashtirilmasa, normativ adolatlilik va javobgarlikning aniqligi zaiflashadi. Tadqiqot raqamli jamiyat sharoitida huquqiy ongning yangi ontologiyasi virtual borliqning normativlikni ishlab chiqaruvchi muhitga aylanishi bilan belgilanishini asoslab berdi. Virtual makonda iz qoldirish, me’yorlarni tezkor tarqatish va arxitektura orqali boshqarish mexanizmlari huquqiy ongda legitimlik mezonlarini o‘zgartiradi hamda rasmiy huquq, platforma qoidalari va ijtimoiy me’yorlar o‘rtasida normativ pluralizmni kuchaytiradi.

Xulosa. Maqolada huquqiy ongning uch qatlamli gibrid modeli taklif etildi va “platforma-me’yor”, “algoritmik tartib”, “raqamli legitimlik” kategoriyalari konseptual aniqlashtirildi. Natijalar huquqiy ta’lim, huquqiy madaniyatni rivojlantirish va raqamli muhitda mas’uliyatli xulq-

atvorni shakllantirish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Kelgusida tadqiqotlar turli platforma turlarida normativ rejimlar farqini, algoritmik boshqaruvning huquqiy ongga ta’sirini empirik kuzatuvlar bilan boyitish hamda raqamli javobgarlikning institutlararo muvofiqlashuv mexanizmlarini ishlab chiqishga qaratilishi maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Saidov A. X. Huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati: nazariya va amaliyot. Toshkent: Adolat, 2019. 320 b.
2. Tulyakov A. N. Informatsionnoe pravo: uchebnoe posobie. Moskva: Yurayt, 2020. 256 s.
3. Lessig L. Code and Other Laws of Cyberspace. New York: Basic Books, 1999. 297 p.
4. Castells M. The Rise of the Network Society. Oxford: Blackwell Publishers, 2010. 656 p.
5. Alekseev S. S. Teoriya prava. Moskva: BEK, 1995. 320 s.
6. Xidoyatov B. A. Huquqiy madaniyat va huquqiy ong: falsafiy-huquqiy tahlil. Samarqand: SamDU nashriyoti, 2021. 184 b.
7. Zuboff S. The Age of Surveillance Capitalism. New York: PublicAffairs, 2019. 704 p.